

אלכס גליקסברג

מה בין "ברכת המזון" לברכות "קריאת שמע"?

מבוא

ברכת המזון וברכות קריאת שמע הינן ברכות וחלקי תפילה מבין הקדומים שיש לנו, המוזכרים כבר במקורות תנאיים¹. שתי סדרות של ברכות אלו נראות שונות זו מזו, אולם בהתבוננות רחבה ומעמיקה נגלה שישנה הקבלה ביניהן. ההקבלה ביניהן מתבטאת בשני מישורים:

הראשון: **מישור המבנה** - המסגרת.

השני: **מישור הרעיון** - הנוסח.

מישור המבנה - המסגרת

לשתי קבוצות של ברכות אלו ישנה הזמנה (=זימון) כמבוא לפי סידרה של ברכות. עניין הזימון לפני ברכת המזון ולפני ברכות קריאת שמע מופיע כבר במשנה המתייחסת לשני זימונים אלו יחדיו. משנה זו נמצאת במסכת ברכות, פרק ז', ג:

"כיצד מזמנין? בשלושה אומר... בעשרה אומר... רבי יוסי הגלילי אומר: לפי רוב הקהל הן מברכין, שנאמר: 'במקהלות ברכו ה' אלוקים ממקור ישראל'. אמר רבי עקיבא: מה מצינו בבית הכנסת, אחד מרובין ואחד מועטין - אומר 'ברכו את ה' רבי ישמעאל אומר: 'ברכו את ה' המבורך'".

ניתן לומר שני טעמים להזמנה מיוחדת זו הבאה לפני ברכת המזון, ברכות קריאת שמע וגם לפני ברכות התורה:

האחד - לפני סדרת ברכות הנאמרות ברצף, יש צורך להתכוון ולכוון באמירת שם

1. מסכת ברכות, פרק א', ד; פרק ג', ג; פרק ו', ת; פרק ח', ת; תוספתא ברכות, פרק א', ז-י; פרק ב', א; י"ג; פרק ה', ד, טו; פרק ו', לא; מסכת תמיד פרק ה', א; מסכת סוטה פרק ז', א. עיין עוד בספרו של יי היינמן: "התפילה בתקופת התנאים והאמוראים - טיבה ודפוסייה", מאגנס, ירושלים, היתשכ"ד, פרק י', המוכיח שברכות קריאת שמע וברכת המזון הן ברכות קדומות של תפילות הקבע.

השם על מנת לא לעבור על האיסור החמור של ברכה לבטלה, שלפי חלק מהפוסקים הראשונים (הרמב"ם ועוד), הוא איסור דאורייתא הנלמד מהדיבר "לא תשא".

השני - סדרות של ברכות אלו קשורות לקריאת פסוקים מתוך התורה ו/או שתוקף אמירתן הוא מן התורה, וחז"ל רצו לרומם קטעים אלו בתפילה מחלקי התפילה האחרים, לכן דרשו הכנה והתעוררות לקראתם באמצעות הזימון.

מחלוקתם זו של רבי עקיבא ורבי יוסי הגלילי לעיל, עשויה לשפוך אור על נקודה נוספת במהות הזימון: האם ייעודו הכנה והתעוררות כפי שאמרנו, או שיעודו הגברת עוצמת השבח לקב"ה על פי הפסוק: "ברוב עם הדרת מלך" (משלי י"ד, כה), שהרי לפי ריה"ג - הנוסח של הזימון מתעצם בשבחי השם ככל שמספר הסועדים עולה, ואילו רבי עקיבא סובר לעומתו - אין שינוי בנוסח הזימון, שהרי הזימון בא להכין ולעורר את הסועדים לברכה ולעניין זה אין משמעות למספרם.²

כמו כן בכל קבוצה ישנן 4 ברכות לכל היותר (בברכות קריאת שמע בשחרית ישנן 3 ברכות בלבד, אולם בברכות קריאת שמע בערבית ישנן 4 ברכות). הברכה הראשונה של כל סדרה היא "ברכה ארוכה", הפותחת ב"ברוך" וחותרת ב"ברוך", וכל שאר שלוש הברכות הן "ברכות קצרות".

יש להעיר, שהברכה הרביעית בברכת המזון, "הטוב והמטיב", ובברכות קריאת שמע - "השכיבנו", נראות חריגות מחברותיהן מבחינת מקומן ו/או זמן היווצרותן. ברכת "הטוב והמטיב" - מאוחרת ואינה מן הפסוק בתורה.³ אמנם לפי רב ששת בתלמוד הבבלי מסכת ברכות דף מו, ע"א וכן בדף מט, ע"א - מקורה מן התורה, אבל לרוב השיטות ולהלכה למעשה נקבע שהיא מדרבנן ותוקנה בתקופת יבנה לאחר כשלון מרד ביתר, ביום שניתנו מתי ביתר לקבורה מכובדת.⁴ עיין עוד בתוספתא, ברכות, פרק ו', א - שם הוסמכה ברכת "הטוב והמטיב" למילות הפסוק: "אשר נתן לך" - (דברים ח', י), וקשה להכריע אם מדובר על תוקף הברכה או על אסמכתא בלבד.

2. עיין עוד במאמרי: "ברכות הנהנין - תפיסות ומגמות במשנת התנאים", שנתון שאנן - המכללה הדתית לחינוך, חיפה, כרך ד', חשוון תשנ"ט, עמ' 120, ובהערות 36 ו-39. שם הרחבתי בטעם המחלוקת בין ריה"ג לר' עקיבא לשאלת משמעותו המחשבתית של הזימון.

3. תלמוד בבלי: ברכות דף מח, ע"ב; תענית דף לא, ע"א, בבא בתרא דף קכא, ע"ב, תלמוד ירושלמי: ברכות פרק ז', א; תענית פרק ד', ה.

4. עיין עוד במאמרו של מי אויערבך בירחון "ישורון", חוברת י"א, תרפ"ד, עמודים 15-17, הטוען שברכה זו הייתה מתוקנת לפני קבורת הרוגי ביתר אולם הוחלט לברכה גם בבית האבל. וכן במאמרו של אי ביכלר: "תולדות ברכת הטוב והמטיב", מתוך קובץ מאמרים לזיכרון צ"פ חיות, וינא תרצ"ג, עמוד קמ"ו ואילך - שהסכים עם קביעתו זו של אויערבך. ח' אלבק, סק, 1934, MGWJ, 434, מקבל את קדמותה של ברכת "הטוב והמטיב" אולם טוען שלפני המרד ברכה זו לא היה ניסוחה קבוע, ולאחר המרד נקבע סופית ניסוחה.

ג' אלון במאמרו ב"מחקרים בתולדות ישראל", חלק א', עמוד 290, הערה 72 - מסכים עם אלבק לשני שלבי תקנת ברכת "הטוב והמטיב".

דיון נרחב במקורות דלעיל ואזכורם, ראה בספרו של פרופ' י' תבורי, "פסח דורות", "הקיבוץ המאוחד", ה'תשנ"ו, עמוד 159, הערה 120. שם דן המחבר גם בדבר הקשר שבין ברכת "הטוב והמטיב" בברכת המזון לבין ברכת "הטוב והמטיב" על "יין חדש" המובא לשולחן, ואכמ"ל. כמו כן עיין בספרו של הרב אי לוי "יסודות התפילה", אברהם ציוני, ת"א, תשכ"ט, עמ' 294, ובהערה 14 שם, ובספרו של הרב י' יעקובסון, "נתיב בינה", חלק ג', סיני, ת"א, ה'תשל"ג, עמודים: 53-55.

ברכת "השכיבנו" - הוגדרה כתוספת ל"ברכת גאולה" - כ"גאולה אריכתא", שאין בה רעיון חדש הסותר את הכלל שיש "לסמוך גאולה לתפילה"⁵. נראה אפוא בעליל, שמבחינת המבנה והמסגרת, הדמיון בין הקבוצות רב הוא. הטבלה שלפנינו מסכמת את ההקבלה והדמיון במישור המבנה - המסגרת בין שתי הקבוצות שבנדון:

המבנה המסגרת	ברכת המזון	ברכות ק"ש שחרית וערבית
הזמנה (=זימון) לפני סידרת הברכות	ש"ץ: "רבותי נברך" קהל: "יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם"	ש"ץ: "ברכו את ה' המבורך קהל: "ברוך ה' המבורך לעולם ועד"
4 ברכות	1. "ברכת הזן"	1. "ברכת יוצר אור" - שחרית "ברכת מעריב" - ערבית
	2. "ברכת הארץ" 3. "ברכת בונה ירושלים"	2. "ברכת אהבה" 3. "ברכת גאולה"
	3. "ברכת הטוב והמטיב"	3. "ברכת גאולה"
	4. "ברכת השכיבנו"	4. "ברכת השכיבנו"

מישור הרעיון - הנוסח

שלושה מוטיבים רעיוניים שזורים באופן בולט בסידור התפילה שלנו: הבריאה, התורה והגאולה. על שלושת רעיונות אלה שהסידור עומד עליהם דיברו כבר הראשונים. ר' יעקב - "בעל הטורים"⁶ - מסביר את ההבדל בין תפילת שבת ליו"ט באמצעות שלושת רעיונות מרכזיים אלו, להלן דבריו:

"ומה שתיקנו בשבת ג' ענייני תפלות, אתה קדשת, ישמח משה, אתה אחד, וביר"ט לא תיקנו אלא אחת - אתה בחרתנו! מפני שאלו ג' תפלות תיקנום כנגד ג' שבתות: אתה קדשת - כנגד שבת בראשית, כמו שמוכיח מתוכו. ישמח משה - כנגד שבת של מתן תורה, דלכולי עלמא בשבת ניתנה תורה. אתה אחד - כנגד שבת של עתיד..."

צא ולמד: תפילת ליל שבת כנגד התגלות הבריאה, תפילת שחרית של שבת כנגד התגלות התורה, תפילת מנחה של שבת כנגד הגאולה. גם אבודרהם⁷ המתבסס על "בעל המנהגות" סובר שרעיונות אלו מושתתים על תוכנו של מזמור י"ט בספר תהלים לפי החלוקה הבאה: חלקו הראשון של המזמור עוסק בהתגלות הבריאה: "השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע" וגו'.

5. ברכות דף ד, ע"ב, ודף ט, ע"ב.
6. טור, אורח חיים, סימן רצ"ב. וכן במחזור ויטרי, עמ' 155.
7. "אבודרהם השלם", עמ' ע"ז-ע"ז, ירושלים, תשי"ט.

החלק השני עוסק בהתגלות התורה: "תורת השם תמימה משיבת נפש" וגו'. רעיון הגאולה טמון במילה האחרונה של המזמור: "...ה' צורי וגואלי". צירוף שלושת רעיונות אלו: בריאה, תורה וגאולה, מוצא את ביטויו גם בברכות קריאת שמע שחרית וערבית. בהשוואה בין הברכות בברכת המזון לברכות קריאת שמע מבחינת הרעיון ו/או הנוסח מתברר שהדמיון ביניהן גדול, וגם שם מוצאים את רעיון הבריאה, התורה וגאולה מצרים. הטבלה שלפנינו מוכיחה את ההקבלה והזיקה במישור הרעיון והנוסח הקיימים בין שתי הסדרות של ברכות אלו:

הרעיון והנוסח	ברכת המזון	ברכות ק"ש שחרית וערבית
התגלות הבריאה	"חזן את הכלי" "הוא נתן לחם לכל בשר - כי לעולם חסדו" (ברכה ראשונה)	"יבורא את הכלי" "לעושה אורים גדולים - כי לעולם חסדו" (שחרית)
קידוש שם ה'	"בעבור שמו הגדול..." (ברכה ראשונה) "כי בשם קדשך הגדול והנורא בטחנו..." (ברכה שלישית לפי סרע"ג)	"בעבור שמך הגדול..." (שחרית) "כי בשם קדשך הגדול הגיבור והנורא בטחנו..." (שחרית)
יציאת מצרים	"ועל שהוצאתנו ה' אלוקינו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים" (ברכה שניה)	"אמת ממצרים גאלתנו ה' אלוקינו ומבית עבדים פדיתנו" (שחרית)
התגלות התורה	"ועל תורתך שלמדתנו ועל חוקך שהודעתנו ועל חיים חן וחסד שחוננתנו" "הרחמן... יאיר עינינו במאור תורה" (בקשות - לפי סרע"ג וסרטי"ג)	"ותלמדס חוקי חיים, כן תחנו ותלמדנו... ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך" (שחרית) "תורה ומצוות חוקים ומשפטים אותנו למדת" "יהאר עינינו בתורתך..." (שחרית)
כבוד עם ישראל	"ישלח נבוש ולא נכלם לעולם ועדי" (ברכה שלישית)	"למען לא נבוש ולא נכלם ולא נכשל לעולם ועד" (שחרית)
כינוי קירבה לה'	"ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם... מלכנו... גואלנו... יוצרנו..." (ברכה רביעית)	"אמת שאתה הוא ה' אלוקינו ואלוקי אבותינו מלכנו מלך אבותינו, גואלנו גואל אבותינו, יוצרנו צור ישועתנו..." (שחרית)
ה' מלא עולם	"הרחמן הוא יתברך בשמים ובארץ" (בקשות)	"יתברך ה' אלוקינו בשמים ממעל ועל הארץ מתחת" (שחרית)
נצחיות ה'	"הרחמן הוא ישתבח לדור דורים... ויתחדר בנו לעד ולעולמי עולמים" (בקשות)	"לדור ודור הוא קיים... ודבריו חיים... ונחמדים לעד ולעולמי עולמים" (שחרית)
עם ישראל	"הרחמן הוא יבור עולנו מעל צוארנו והוא יוליכנו קוממיות לארצנו" (בקשות)	"ישבור עולנו מעל צוארנו ותוליכנו מהרה קוממיות לארצנו" (שחרית)
השלום	"במרום ילמדו... זכות שתהא למשמרת שלום... עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל..." (בקשות)	"ישמור צאתנו ובואנו לחיים ולשלום... בא"ה שומר עמו ישראל לעד" - ביום חול. "יפרוס עלינו סוכת רחמים וחיים ושלום, בא"ה הפרוס סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים" - בשבת וביו"ט. (ערבית)

על מה מצביע הדימיון?

מבחינה כרונולוגית הבקשות המופיעות בסוף ברכת המזון ופותרות ב"רחמן" הן מאוחרות ומיוחסות לשלהי תקופת התנאים⁹. לבקשות אלו יש תוכן רעיוני משותף. תוכן זה עוסק במיוחד בגאולה ובשלום בעתיד, בניגוד לארבעת הברכות הקודמות העוסקות בעבר ובהווה.

מה מקומן של בקשות אלו, ומה היה הצורך להוסיפן לאחר ארבעת הברכות בסוף ברכת המזון?!

ברכת המזון אמורה הייתה להחתם סופית שהיא מכילה ארבע ברכות בלבד. אלא, שמעצבי ברכת המזון ומנסחיה בשלהי תקופת התנאים רצו לצקת לברכת המזון את כל שלושת הרעיונות המרכזיים של בריאה, תורה וגאולה העבר והעתיד כמו שמנוסחים בברכות קריאת שמע שחרית וערבית, ובכך ליצור **שיוון רעיוני - נוסחי** בין שתי הקבוצות של הברכות. לעיניהם עמדה מטרה: יש לחזק את **המעמד הרעיוני** של ברכת המזון המתקשרת לענייני חומר, למרות **שמעמדה ההלכתי** הוא דאורייתא¹⁰, ולהשוותו **למעמד הרעיוני** הרם של ברכות קריאת שמע המהוות מסגרת אמונית ראויה לפרשיות מהתורה העוסקות בקבלת עול מלכות שמיים ועול מצוות.

8. מעניין שהסופר ש"י עגנון הביא בספרו "אלו ואלו", ת"א, תשי"ג, עמ' רצ"א-רצ"ה, סיפור בשם: "ולא נכשל". שם מספר עגנון על נוסח ייחודי שאמרו בבית אביו בברכת המזון: "שלא נבוש ולא נכלם ולא נכשל לעולם ועד".

נוסח זה זהה לנוסח המופיע ב"ברכת אהבה" בשחרית. סיוע לעדותו של עגנון אנו מוצאים בפירושו של רבי אברהם דוד ווארמאן (1771-1841), "אשל אברהם" על השולחן ערוך. הרב ווארמאן שימש אבידורב של העיר בוטשאטש, עירו של ש"י עגנון. בפירושו זה על אורח חיים, סימן קפ"ז (לעמבערג, תרנ"ג), מעיר המחבר על הנוסח "ולא נכשל" בברכת המזון וטוען שאולי הושגר בטעות לתוך נוסח ברכת המזון מתוך "ברכת אהבה" של שחרית.

פרופ' דוד תמר בעיתון "הצופה", במדור "עיטורי סופרים וספרים", י"ב אב תשנ"ג, (30/7/93), הביא לקראים את המקור מ"אשל אברהם" התומך בנוסח "ולא נכשל" בברכת המזון. זאת ועוד, גם הרב עדין שטיינולץ בספרו: "הסידור והתפילה", ת"א, התשנ"ד, חלק א', עמ' 268, כותב: "שלא נבוש ולא נכלם לעולם ועד (ויש המוסיפים ולא נכשל)". אולם לא סמך המחבר מקור לדבריו. שמה המקור נמצא במה שכתבנו לעיל.

מכל מקום עדות לנוסח זה מחזקת את הטענה בדבר ההקבלה בין הנוסחים של ברכת קריאת שמע ושל ברכת המזון.

9. תלמוד בבלי, ברכות, דף מו, ע"א. יש להעיר שמנינם לא היה קבוע ובתלמוד הבבלי שם מופיעה רק ברכה אחת לאורח בשם רבי יוחנן שקיבל מרבי שמעון בר יוחאי, ורבי היה מוסיף בה תוספת. בסדר רב עמרים גאון מוזכרות 14 בקשות הפותרות במילה "הרחמן", ואילו ברמב"ם מוזכרות 3 בקשות בלבד.

10. ספר דברים, פרק ח', פסוק י'. למרות הכלל שנקבע בתלמוד הבבלי: "ואין דברי תורה צריכין חיזוק" (ר"ה, דף יט, ע"א), הני מילי לעניין מעמדם ההלכתי של מצוות התורה, אבל לא לעניין מעמדם הרעיוני!.

יתרה מכך: כיצד ייתכן שברכת המזון תיחתם באות כשלון של הרוגי ביתר שעל קבורתם הניסית תוקנה הברכה האחרונה "הטוב והמטיב" - מה יהיה על החירות, הגאולה, השלום והתקווה העתידיים?! - לכן הוספו הבקשות העתידיות הפותחות בלשון "הרחמן" בסוף ברכת המזון¹¹ כדי לחתום בנימה רעיונית חיובית הנוסכת תקווה ובטחון, בשיווי משקל רעיוני לברכות קריאת שמע.

לסיכום, הדמיון הרב בין שתי סדרות'אלו, בכל המישורים, מביא אותנו להסיק שמנסחי הברכות ניסחו מערכות של ברכות בעלות מסגרת ומבנה אחידים. לתוך המסגרת והמבנה הם יצקו תכנים ונוסחים שווים ו/או דומים כדי לשמור גם על אחידות התוכן והרעיון. זאת ועוד, בנושא דידן ראינו שמגמת סטנדרטיזציה¹² זו גרמה לאחרוני התנאים להוסיף "תוספת רעיונית משווה" לברכת המזון כדי שתשווה למעמדן הרעיוני של ברכות קריאת שמע שחרית וערבית.

11. יש להעיר שאולי זו הסיבה שבחלק מהברכונים המודפסים ע"י הציונות הדתית נוסף שם: "הרחמן הוא יברך את מדינת ישראל ראשית צמיחת גאולתנו", שהרי כל ברכת המזון כוללת בתוכה תחנונות היסטוריות-רוחניות לקראת גאולת ישראל השלמה, החל מיציאת מצרים וכלה בהקמת מדינת ישראל. עיין עוד בפירושו על הסידור של הראי"ה קוק זצ"ל: "עולת ראייה", חלק א', עמ' שס"א-שס"ז, שהאריך ברעיון הכללי של ברכת המזון המבטאת את שלבי הגאולה והחרות של עם ישראל והחיבור של הפרט אליהם.

12. עיין עוד על מגמה זו במאמרי המוזכר לעיל בהערה 2, עמ' 116, ובהערה 11 שם.

